

ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΙΑΤΡΙΚΗΣ HISTORY OF MEDICINE

Το γηροκομείο, το λεπροκομείο και το μοναστικό θεραπευτήριο της αυτοκρατορικής μονής του Παντοκράτορος Σωτήρος Χριστού στην Κωνσταντινούπολη (15.10.1136–29.5.1453)

Τον Οκτώβριο του 1136 υπογράφηκε από τον Αυτοκράτορα Ιωάννη Β' Κομνηνό η δημιουργία ενός μοναστικού συγκροτήματος, της μονής του Παντοκράτορος Σωτήρος Χριστού, το οποίο περιελάμβανε ένα νοσοκομείο, ένα μοναστικό αναρρωτήριο, ένα γηροκομείο και ένα λεπροκομείο. Η μελέτη της λειτουργίας και των κανόνων της μονής καθώς και των ευαγών υπηρεσιών που προσέφερε αυτή στους κατοίκους είναι δυνατή από το κτητορικό τυπικό, το οποίο περιγράφει αναλυτικά και διεξοδικά τον τρόπο παροχής των υπηρεσιών υγείας που προσέφεραν αυτά τα ευαγή ιδρύματα στους έχοντες ανάγκη. Το νοσοκομείο παρείχε υπηρεσίες υγείας σε όλους τους κατοίκους, το μοναστικό αναρρωτήριο παρείχε φροντίδα και περίθαλψη στους ασθενείς μοναχούς της μονής, το γηροκομείο προσέφερε καταφύγιο και περίθαλψη σε 24 ανήμπορους και ανίκανους προς εργασία γέροντες, ενώ το λεπροκομείο παρείχε φροντίδα στους λεπρούς της πόλης. Η λειτουργία του εν λόγω ευαγούς συγκροτήματος συνεχίστηκε μέχρι και την άλωση της Πόλης από τους Οθωμανούς το 1453, παρέχοντας μέχρι τότε πρωτοποριακές υπηρεσίες υγείας.

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Στη βορειοανατολική πλευρά του λόφου Ουν Καπάν της Κωνσταντινούπολης,¹ πάνω από την πύλη των αλεύρων,² ανάμεσα στο υδραγωγείο του Ουάλη και στον Κεράτιο κόλπο³ υψώνονται ακόμη οι πέντε θόλοι ενός κτηριακού συγκροτήματος που αποτελεί τους τρεις διασωθέντες ναούς της αυτοκρατορικής μονής του Παντοκράτορος Σωτήρος Χριστού⁴ (σήμερα ονομάζεται *Zeyrek Kilise Camii*^{1,2}), τον ναό του Παντοκράτορος, της Παναγίας της Ελεούσας και το παρεκκλήσιο του Ασώματος ή Αρχαγγέλου Μιχαήλ.⁵ Αυτοί οι ναοί αποτελούσαν τον πυρήνα ενός διάσημου μοναστικού χριστιανικού συγκροτήματος που περιελάμβανε ένα ακόμη πιο διάσημο φιλανθρωπικό ίδρυμα:⁶ Το φιλανθρωπικό ίδρυμα της μονής του Παντοκράτορος.⁷ Το καταστατικό της ίδρυσης υπογράφηκε στις 15 Οκτωβρίου του 1136 από τον αυτοκράτορα Ιωάννη Β' Κομνηνό⁵ «... Ὑπεσημάνθη τὸ παρὸν τυπικὸν τῆς ἰδιοκτῆτου μου μονῆς τοῦ Παντοκράτορος Χριστοῦ παρὰ τῆς βασιλείας μου κατὰ

ΑΡΧΕΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΙΑΤΡΙΚΗΣ 2017, 34(6):824–829
ARCHIVES OF HELLENIC MEDICINE 2017, 34(6):824–829

Ν. Σταυρακάκης

Γενικό Νοσοκομείο Ηρακλείου
«Βενιζέλειο-Πανάνιο», Ηράκλειο Κρήτης

The care home for the elderly,
the leper-home and the monks'
convalescent home of the
Pantokrator Imperial Monastery
in Constantinople
(15.10.1136–29.5.1453)

Abstract at the end of the article

Λέξεις ευρετηρίου

Βυζαντινά νοσοκομεία
Βυζαντινή Ιατρική
Κομνηνός ΙΙ
Ξένων Παντοκράτορος

Υποβλήθηκε 8.5.2017
Εγκρίθηκε 15.5.2017

μήνα ὀκτώβριον, ἰνδικτιῶνος πεντεκαϊδεκάτης,... Ἰωάννης ἐν Χριστῷ τῷ Θεῷ πιστὸς βασιλεὺς πορφυρογέννητος καὶ αὐτοκράτωρ Ρωμαίων ὁ Κομνηνός...»⁸ καὶ τα ἐγκαίνια τῆς μονῆς τιμοῦνταν σὲ 4 Αυγούστου «...τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ τελοῦνται τὰ ἐγκαίνια τοῦ περικαλλοῦς καὶ θείου ναοῦ τῆς βασιλικῆς καὶ παντοκρατορικῆς Μονῆς τοῦ Παντοκράτορος Χριστοῦ καὶ Θεοῦ ἡμῶν...»^{9,10} Σκοπὸς τοῦ αὐτοκράτορα ἦταν ἀφ' ἐνός ἡ παροχὴ ἐλέους καὶ φιλανθρωπίας πρὸς τοὺς υπηκόους τοῦ καὶ ἀφ' ἐτέρου ἡ μεταθανάτια σωτηρία τοῦ.⁵ «...Μέμνησθε δὲ καὶ τῆς ἡμετέρας ἀθλιότητος καί, ὡς δυνατόν, εἰλεοῦσθε τὸ θεῖον ὑπὲρ ἡμῶν ὑπερέυχεσθε δὲ καὶ τῶν ἀοιδίμων ἀθροιστῶν καὶ γονέων τῆς βασιλείας μου καὶ τοῦ περιποθητοῦ μου υἱοῦ καὶ βασιλέως κυροῦ Ἀλεξίου καὶ τῶν πανευτυχῶν σεβαστοκρατόρων καὶ τῶν λοιπῶν φιλιτάτων μου παίδων καὶ τοῦ κόσμου παντός, καὶ σώζοισθε μοὶ τὸ μικρόν τοῦ Σωτήρος ποιμνίου καὶ σωζοίμεθα πάντες Ἐλέω τοῦ Παντοκράτορος πνεύματι...», «...καὶ ὑπὲρ τῶν ἡμετέρων ἀμαρτημάτων ἐξιλεοῦσθαι τὴν σὴν ἀγαθότητα...».⁷

Το καταστατικό της λειτουργίας του εν λόγω μοναστικού ιδρύματος, το *Τυπικόν*, έχει διασωθεί πλήρως και έτσι είναι δυνατή η μελέτη όλων των δραστηριοτήτων του,⁴⁻⁷ ενώ ταυτόχρονα προσφέρει μια λεπτομερέστατη περιγραφή του κανονισμού λειτουργίας των φιλανθρωπικών του ιδρυμάτων¹¹ με παροχή ουσιαστικών πληροφοριών για τον χώρο, το προσωπικό, τη διοίκηση, τις υπηρεσίες, τη θεραπεία, τη μισθοδοσία των εργαζομένων, το δαιτολόγιο των ασθενών κ.λπ.^{7,8,11}

Το φιλανθρωπικό ίδρυμα της μονής περιελάμβανε εκτός από το διάσημο νοσοκομείο του «... νόσοις πολυτρόποις ὀδυνωμένους...»,⁸ ένα γηροκομείο «... γήρα καὶ πόνοις τετρυχωμένους καὶ τὴν πενίαν συνθλιβομένους», ένα μοναστικό θεραπευτήριο «... ἐπὶ τοσούτον νοσεῖ ὡς κληνίρης... ἐχέτω καὶ τὸ τρικλινάριον κλῖνας στρωμένας ἐξ ...» και ένα λεπροκομείο «... τοὺς δὲ καὶ αὐτὰ λελωβημένους τὰ σώματα...».⁸ Ο σκοπός του φιλανθρωπικού αυτού ιδρύματος ήταν η παροχή φροντίδας σε όλους όσους το είχαν ανάγκη «... Σὺν τούτοις δὲ σοὶ προσάγω τῶν φιλαγάθων τοὺς ὁμοδούλους, οὓς ἀδελφοὺς ὁ συμπαθὴς κατωνόμασας, καὶ καὶ τὴν προσήκουσαν δεχόμενος ἐφ' ἅπασιν ἐπιμέλειαν ...», η ανακούφιση από τους πόνους «... τοὺς μὲν κουφιζομένους τῶν πόνων...», η θεραπεία της νόσου και των τραυμάτων «... καὶ ἀνακτώμενους τῆς ἀσθενείας καὶ τῶν τραυμάτων δεχόμενος συνούλωσιν...» και η φροντίδα των ενδεών «... τοὺς δὲ τῆς ἔνδειας ἀνιεμένους καὶ τὴν παράκλησιν ἐφευρίσκοντας ταῖς διατροφαῖς ταῖς ἄρκουσαις καὶ τοῖς σκεπάσασαι ...».⁸

2. ΠΗΓΕΣ ΜΕΛΕΤΗΣ

Κύρια και πρωτογενή πηγή πληροφόρησης αποτέλεσε το *Τυπικόν* του Ιωάννη Κομνηνού και ειδικότερα το αντίγραφο του κώδικα *Parisinus graecus 389* το οποίο βρίσκεται στην *Bibliothèque royale de Paris*. Στο συγκεκριμένο αντίγραφο περιγράφονται λεπτομερώς και αναλυτικά όλες οι λειτουργίες των ευαγών ιδρυμάτων της μονής, καθώς και οι κανόνες λειτουργίας της. Δευτερογενείς πηγές αποτέλεσαν οι διδακτορικές διατριβές του Ματσάγγα «*Η οργάνωση και λειτουργία των Βυζαντινών νοσοκομείων και ιδιαίτερα του νοσοκομείου της Μονής του Παντοκράτορα (ΙΒ΄) αιώνας*» και της Κουρκούτα «*Η Νοσηλευτική στο Βυζάντιο*». Επίσης, χρησιμοποιήθηκε το έργο του Κουκουλέ «*Βυζαντινών βίος και πολιτισμός*» και του Ορλάνδου «*Η αναπαράστασις του Ξενώνος της εν Κωνσταντινουπόλει μονής του Παντοκράτορος*». Διενεργήθηκε ανασκόπηση σε άρθρα-κείμενα με τη μέθοδο *hand search*. Εντοπίστηκαν 19 άρθρα, από τα οποία τα 11 χρησιμοποιήθηκαν λόγω των σχετικών με το θέμα πληροφοριών.

3. ΤΟ ΤΥΠΙΚΟΝ

Το μοναστηριακό *Τυπικόν* ήταν ένα εκκλησιαστικό διάταγμα,¹² το οποίο περιελάμβανε τους όρους λειτουργίας και διοίκησης της μονής και τους κανόνες διαβίωσης που έπρεπε να ακολουθούν οι μοναχοί και οι ασκητές. Το *Τυπικόν*, το οποίο συντασσόταν από τον ιδρυτή ή τον ανακαινιστή της μονής, ονομαζόταν *κτητορικόν Τυπικόν*.¹³ Το αυθεντικό χειρόγραφο του *Τυπικού* της μονής του Παντοκράτορος ανήκε στον Ιωάννη Νικόλαο Μαυροκορδάτο και βρισκόταν στη βιβλιοθήκη του μέχρι τον θάνατό του στις 17 Σεπτεμβρίου 1730.⁸ Μετά αποκτήθηκε από τη μονή του Μεγάλου Σπηλαίου και βρισκόταν στη βιβλιοθήκη της. Επρόκειτο περί μικρογράμματος περγαμηνής σε τόμο με 88 φύλλα, διαστάσεων 0,25x0,185 και στο φ. 88^v ήταν η ημερομηνία και η υπογραφή του αυτοκράτορα^{14,15} (εικ. 1). Το χειρόγραφο καταστράφηκε στις 17 Ιουλίου του 1934 από πυρκαγιά.^{8,11} Τρία αντίγραφα του χειρογράφου διασώθηκαν, το πρώτο βρίσκεται στην *Bibliothèque royale de Paris* και είναι ο κώδικας *Parisinus graecus 389*, ο αντιγραφέας του οποίου «... καλείται Ιωάννης Βυζάντιος Παλαιολόγος...»,⁸ το δεύτερο είναι ο *codex 3* της Ζακύνθου και βρίσκεται στη βιβλιοθήκη Foscoliani της Ξάνθης αντιγραμμένο το 1757 από τον μητροπολίτη Ουγγροβλαχίας Φιλάρετο Μιχαηλίτση^{8,13,16} και το τρίτο βρίσκεται στην πατριαρχική βιβλιοθήκη της Κωνσταντινούπολης και είναι ο *codex 85* από τη Θεολογική Σχολή της Χάλκης, το οποίο «... άντεγράφη ἀπαράλλακτος ἀπὸ χειρογράφου ἐν μεμβράναις βιβλίου αὐτοῦ φημὶ τοῦ πρωτοτύπου τυπικοῦ σωζόμενου ἐν τῇ πληρέστατῃ βιβλιοθήκῃ τοῦ σοφωτάτου καὶ ἀοιδίμου αὐθέντου Νικολάου

Εικόνα 1. Πανομοίωτο της επίσημης υπογραφής του αυτοκράτορα Ιωάννη Β΄ Κομνηνού από την αυθεντική περγαμηνή (f 88^v), η δημοσίευση της η οποία έγινε από τον Νίκο Βέη από το πρωτότυπο *Τυπικόν* που βρισκόταν στη μονή του Μεγάλου Σπηλαίου. Η μεγαλογράμματος υπογραφή ήταν ζωηρά ερυθρογράματος και η πλήρης ανάγνωσή της αναφέρει: «...Ιω(άννης) εν Χ(ριστῶ) τω Θ(ε)ῶ πιστὸς βασιλεὺς πορφυρογέννητος και αυτοκράτωρ των Ρωμαίων ο Κομνηνός...».¹⁷

βοεβόδα Μαυροκορδάτου τῆ ἐν Κωνσταντινουπόλει, κατὰ μῆνα ὀκτώβριον, ἰνδικτιώνος δεκάτης τρίτης, ἔτους χιλιοστοῦ ἑπτακοσιοστοῦ τεσσαρακοστοῦ ἑνάτου ἀπὸ τῆς ἐνσάρκου οἰκονομίας...».⁸ Ο *parisinus graecus* 389 και ο *codex* 85 τῆς Χάλκης αντιγράφηκαν ἀπὸ τὸ πρωτότυπο, ἐνὼ τὸ χειρόγραφο τῆς Ζακύνθου εἶναι ἀντίγραφο τοῦ *codex* 85 τῆς Χάλκης.¹³ Τὸ *Τυπικόν* συντάχθηκε και υπογράφηκε ἀπὸ τὸν αυτοκράτορα Ἰωάννη Β Κομνηνὸ στις 15 Ὀκτωβρίου τοῦ 1136,⁸ γεγονός ὁμῶς που ἀμφισβητεῖται ἀπὸ ὀρισμένους μελετητές.^{5,13} Ἐπίσης, ἀμφισβητεῖται ἀκόμη αν και ἡ σύνταξη τοῦ *Τυπικοῦ* ἐγίνε ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν αυτοκράτορα και εικάζεται ἡ ἀποψη ὅτι συντάχθηκε ἀπὸ ἄλλο ἄτομο ἢ και καθ' ὑπαγόρευσίν του.^{5,11,13}

4. ΤΑ ΦΙΛΑΝΘΡΩΠΙΚΑ ΙΔΡΥΜΑΤΑ ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ

Ἡ μονή τοῦ Παντοκράτορα εἶχε μια ἐντονη φιλανθρωπική δράση, ἡ ὁποία ἐκφραζόταν, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ διάσημο νοσοκομεῖο τῆς, μέσω τριῶν ἰδρυμάτων: ἐνὸς γηροκομείου, ἐνὸς μοναστικοῦ ἀναρρωτηρίου και ἐνὸς λεπροκομείου.^{4,8,13} Οἱ πληροφορίες για τὴν ὀργάνωση και τὴ λειτουργία τοῦ νοσοκομείου, τῶν ἰδρυμάτων και γενικότερα ὅλης τῆς μονῆς προέρχονται ἀπὸ τὸ *Τυπικόν*.⁸

4.1. Τὸ μοναστικὸ ἀναρρωτήριον

Ἐπρόκειτο περὶ ἐνὸς θεραπευτικοῦ χώρου, ὁ ὁποῖος προοριζόταν για τὴ θεραπεία τῶν ἀσθενῶν μοναχῶν που διαβιούσαν στὸν χώρο τῆς μονῆς. Ὁ αυτοκράτορας μερίμνησε για τὴ φροντίδα τους, κάνοντας ἐιδική μνεῖα στο *Τυπικόν* στους στίχους 379–396 και 1067–1073. Σύμφωνα με αὐτό, ἐάν κάποιος μοναχός ἦταν κληνῆρης και δεν μπορούσε να βαδίσει, ἡ περιθαλψη γίνονταν στο κελί του. «...Εἰ δὲ τις ἐπὶ τοσοῦτον νόσει ὡς κληνῆρης εἶναι και μὴ βαδίζειν δύνασθαι, γινέσθω ἐν τῷ κελλίῳ αὐτοῦ ἢ προσήκουσα ἐπιμέλεια...».⁸ Ἡ *προσήκουσα ἐπιμέλεια* που ἀναφέρει ὁ αυτοκράτορας γίνονταν ἀπὸ τὸ ἱατρικὸ προσωπικὸ τοῦ νοσοκομείου που διατίθετο στη μονή και πιο συγκεκριμένα ἀπὸ δύο ἑκτακτους ἱατροὺς (*ἱατροὶ περισσοί*), οἱ ὁποῖοι ἀπασχολούνταν για ὑπηρεσία στη μονή μῆνα παρὰ μῆνα «...δύο ἱατροὺς περισσοὺς ἐπὶ τῷ δουλεύειν εἰς τὴν μονὴν μῆνα παρὰ μῆνα και ἐπιμελεῖσθαι παντοίως τῶν ἐν ταύτῃ νοσοῦντων, λαμβάνοντας ἀπὸ τοῦ νοσοκομείου τὰς καταλλήλους τοῖς νοσοῦσιν ἱατρείας, βοηθήματα τέ και ἔμπλαστρα και ἕτερα εἶδη τὰ χρειώδη...»⁸ και προμηθεύονταν ἀπὸ τὸ νοσοκομεῖο τὰ ἀπαραίτητα σκευάσματα για τὴ νοσηλεία τῶν μοναχῶν, με σκοπὸ τὴν ἀνακούφιση και τὴν θεραπεία τους «...και τοῖς ἄλλοις δυναμένοις τοὺς ἐν νόσοις παρηγορεῖν...».⁸ Στην περίπτωση που ἡ κατάσταση τῆς υγείας τοῦ ἀσθενοῦς μοναχοῦ ἦταν ἢ κρινόταν σοβαρῆ ὑπῆρχε ἐιδικὸς χώρος

νοσηλείας, τὸ τρίκλινον ἢ τρικλινάριον «...ἐχέτω δὲ και τὸ τρικλινάριον κλῖνας στρωμένες ἐξ λόγῶ τῶν βουλομένων ἀνακλίνεσθαι...»⁸, τὸ ὁποῖο εἶχε ἐξὶ κρεβάτια νοσηλείας. Στην περίπτωση κατὰ τὴν ὁποία ἦταν ἀναγκαῖα ἡ διαμονή τοῦ ἱατροῦ λόγω τῆς σοβαρότητας τῆς κατάστασης τοῦ ἀσθενοῦς, ὑπῆρχε ἐνα ἀκόμη κρεβάτι για αὐτὸν τὸν σκοπὸ «... και ἑτέραν λόγω τοῦ ἱατροῦ μέλλοντος και τούτου παραμένειν τοῖς κάμνουσιν, ὅποτε χρεία κατεπίγει...».⁸ Λόγω τοῦ ὅτι ἡ λουτροθεραπεία ἀποτελοῦσε ἀναπόσπαστο μέρος τῆς βυζαντινῆς θεραπευτικῆς,^{18,19} τὸ μοναστικὸ αὐτὸ ἀναρρωτήριον εἶχε τὰ ἀπαραίτητα ἀντικείμενα και λευχίματα λουτρικῆς χρήσης, τὰ ὁποία ἐπρεπε να ἐπαρκούν ὄχι μόνον για τους ἐξὶ νοσοῦντες μοναχοὺς ἀλλὰ και για ὅποιον ἄλλο μοναχὸ ἔκανε χρήση τοῦ λουτροῦ «...ἔστωσαν δὲ και τὰ ἐπιτήδεια πρὸς τὸ λούεσθαι διαρκῶς ἐναποτεθειμένα, καδδάρια λέγω, ἐπιχυτάρια και σαπωνάρια, σάβανα, κομοεκμάγεια, λέντια και λοιπά, ὡς ἐξαρκεῖν ἐξ ἅμα λουομένοις. Τούτοις δὲ οὐ μόνον οἱ νοσοῦντες χρῆσονται ἀλλὰ και πάντες ἀπλῶς οἱ μοναχοί...»⁸, ἐνὼ ἡ νοσηλεία και ἡ περιποίηση ἐπρεπε να γίνονται, σύμφωνα με τὴν αυτοκρατορική ἀναφορά, με προθυμία και ἐπιμέλεια, παραπέμποντας στη χριστιανική ρῆση «...ἐφ' ὅσον ἐποιήσατε ἐνὶ τοιοῦτων τῶν ἀδελφῶν μου τῶν ἐλαχίστων, ἐμοὶ ἐποιήσατε. Και περὶ μὲν τῶν νοσοῦντων ταῦτα...».⁸

4.2. Τὸ γηροκομεῖο

Τὸ γηροκομεῖο ἀποτελοῦσε ἐναν ξεχωριστὸν χώρο φροντίδας 24 ἠλικιωμένων ἀνδρῶν, οἱ ὁποῖοι σύμφωνα με τὸ *Τυπικόν* ἐπρεπε να εἶναι ἀνάπηροι και παντελῶς ἀνίκανοι για ἐργασία²⁰ ἀπὸ νόσημα ἢ τραυματισμό⁴ «...ἐπεὶ δὲ και γηροκομεῖον βούλομαι ἐν τῇ τοιαύτῃ μονῇ, ἔσονται γηροκομούμενοι ἐν αὐτῷ ἄνδρες εἰκοσιπέσσαρες, πάντες ἀνάπηροι και χωλοὶ και παρειμένοι και ἄλλως καταπαθεῖς...».⁸ Ἀπαγορευόταν αὐστηρὰ στὸν ὁποιοδήποτε, ἀκόμη και στὸν επικεφαλῆ, να παραβούν ἢ να παρακάμψουν αὐτὸν τὸν ὄρο και να γηροκομήσουν ἀνδρες οἱ ὁποῖοι ἦταν υγιεῖς και ἱκανοὶ για ἐργασία εἴτε προέρχονταν ἀπὸ τὴ μονή, εἴτε ἦταν ἀρχοντες ἢ ἐκκλησιαστικοὶ παράγοντες εἴτε ἀκόμη και δούλοι, που μπορούσαν να ἐξασφαλίσουν μόνον τους τα προς τὸ ζῆν «...οὐκ ἔξεσαι δὲ ἢ τῷ καθηγουμένῳ ἢ ἑτέρῳ τινὶ κατατάπειν εἰς τὸν τοιοῦτον ἀριθμὸν τῶν γερόντων ὑγιεῖς τῖνας ἄνδρας και εὐρωστους, εἴτε ἀπὸ τῆς μονῆς, εἴτε ἀπὸ τινῶν ἀρχόντων ἢ και ἐκκλησιῶν, εἴτε δούλους εἴτε ἑτέρους, δυνάμενους ἐκ τῶν ἰδίων ἔργων τὰς τοῦ ζῆν ἀφορμὰς πορίζεσθαι. Μεγάλη γὰρ τὴν κατάκρισιν ἐπισηομεν αὐτῷ τέ τῷ καθηγουμένῳ και τοῖς λοιποῖς, εἰ τὴν τοιαύτην ἀκολουθίαν παραβῆναι ὅλως ἐπιχειρήσαιεν...».⁸ Αὐτοὺς τους 24 ἀνάπηρους γέροντες βοηθοῦσαν 6 ὑπηρέτες «...ὑπουργήσουσι δὲ αὐτοῖς και ὑπηρέται ἐξ...».⁸ Ἐπικεφαλῆς τοῦ γηροκομείου

ήταν ο γηροκόμος, ο οποίος ήταν μοναχός του Παντοκράτορα, ευλαβής και πρόθυμος να υπηρετήσει τους γέροντες και η θέση του ήταν άμισθη⁴ «...ἔσεται δὲ καὶ κατὰ καιροῦς γηροκόμος ἀπὸ τῶν ἐν τῇ μονῇ μοναχῶν, ὁ τῶν πολλῶν εὐλαβέστερος, ὃς πάσαν ἐπιμέλειαν καὶ σπουδὴν ποιήσεται πρὸς τὸ ἐξυπηρετῆσθαι καλῶς τοὺς γηροκομουμένους...»^{8,20} σε αντίθεση με τους υπηρέτες, οι οποίοι ήταν άνδρες με ἔμισθη θέση «...οἱ δὲ ὑπηρετῶν τούτων ἐξ ὄντων λήμψεται ἕκαστος ὑπὲρ ρόγας ἀνὰ ὑπερπυρὰ νομίματα δύο...»⁸ Στην περίπτωση που κάποιος από τους τροφίμους ασθενούσε από κάποιο νόσημα διαφορετικό από αυτό που τον ανάγκασε να εισαχθεί στο γηροκομείο «...ἔτερα παρὰ τὴν νόσον δι' ἣν τοῦ γηροκομείου ἠξιώνται...»⁸, ο γηροντότερος των τροφίμων ειδοποιούσε τον νοσοκόμο του ξενώνα, μιας και το γηροκομείο στερείτο ιατρικού προσωπικού.⁴ «...ὁ τοῦ γηροκομείου πρεσβύτερος ὑπομνήσει τὸν τοῦ ξενῶνος νοσοκόμον καὶ δοθήσεται εἴδησις τῶν ἰατρειῶν καὶ ἐπιτρέψουσι τινὶ τῶν ἰατρῶν ἢ τῶν ὑπουργῶν ἐπιμεληθῆναι τοῦ νοσοῦντος, ὡς εἴρηται, ὥστε τὴν ἀπαλλαγὴν τῆς τοιαύτης νόσου τοῦτον εὐρεῖν...»⁸ Ο νοσοκόμος ἐστελνε ἰατρό ἢ βοηθό ἀπὸ τὸν ξενώνα για να επισκεφθεῖ τὸν ἀσθενή γέροντα, να ἐκτιμήσει τὴν κατάστασή του και να ἀποφανθεῖ ἀν μποροῦσε να ἀντιμετωπιστεῖ τὸ νόσημά του ἐκεῖ, ἢ χρειαζόταν νοσηλεῖα στον ξενώνα. Στην περίπτωση που κρινόταν ἀναγκαῖα ἡ νοσηλεῖα του στον ξενώνα, ὁ ἀσθενής μεταφερόταν ἐκεῖ ἀμεσα και μετὰ τὴν ἀνάρρωσή του ἐπέστρεφε ἀμέσως στο γηροκομείο «...ἢ δὲ βαρυτέρα ἢ νόσος διαγνωσθεῖ καὶ εἰς τὸν ξενώνα ἀνακλιθήσεται καὶ τῆς δεούσης ἐπιμελείας καὶ ἰατρείας ἀξιοθήσεται καὶ αὐθὶς ἀναρρωσθεῖς εἰς τὸ γηροκομεῖον ἐπανελεύσεται...»⁸ Η ἐπιστροφή ἦταν ἀμεση ἐπειδὴ ὁ ξενώνας δεν χρησιμοποιεῖτο ὡς καταφύγιο ἠλικιωμένων ἢ χρονίως πασχόντων οὔτε ὡς οἶκος περιθαλψῆς, ἀλλὰ ἀποκλειστικά ὡς χῶρος θεραπείας και μάλιστα με ἐφαρμογὴ τῆς Γαληνικῆς Ἰατρικῆς.^{4,20} Οἱ τρόφιμοι τοῦ γηροκομείου χρησιμοποιοῦσαν τὸ λουτρό του ξενώνα για τὸ μπάνιο τους, τὸ ὁποῖο, σύμφωνα με τὸ *Τυπικόν*, ἔπρεπε να γίνετα δύο φορές τὸν μῆνα⁶ «...λουθήσεται δὲ καὶ δις τοῦ μηνὸς ἕκαστος τῶν γηροκομιτῶν ἐν τῷ λοετρῷ τοῦ ξενῶνος...»⁸

Στο *Τυπικόν* δεν γίνεται κάποια ἀναφορὰ οὔτε για τὴν ἀκριβῆ θέση τοῦ λουτροῦ οὔτε για τὸ μέγεθός του. Συνήθως ὅμως, ὅταν τα λουτρά χρησιμοποιοῦνταν ἀπὸ ἀρκετὸ κόσμος, στεγάζονταν σε κάποιο ξεχωριστὸ κτήριο και δεν ἦταν ἐνσωματωμένα στον ξενώνα.⁴ Επίσης, τὸ κοινὸ τῆς πόλης εἶχε τὴ δυνατότητα πρόσβασης σε τέτοια λουτρά.^{18,21,22}

Η διατροφή των ἠλικιωμένων τροφίμων ἀποτελεῖτο ἀπὸ ψωμί, ὄσπρια, λάδι και κρασί, ἐνῶ ἡ μόνη πηγὴ πρωτεΐνης ἦταν τὸ τυρὶ, τὸ ὁποῖο ἡμερησίως ἀντιστοιχοῦσε σε ποσότητα 45 g, ἢτοι 11,11 g ζωϊκῆς πρωτεΐνης¹¹ «...λήμψεται δὲ ἕκαστος τῶν γηροκομιτῶν ψωμῖα ἐτησίως μοδίων θαλασσίων

εἴκοσιν, οἴνου μέτρα θαλάσσια δεκαοκτώ, ὄσπριου μοδίους θαλασσίους δύο, τυροῦ λίτρας πενήκοντα, ἐλαίου μέτρον θαλάσσιον ἕν...»⁸

4.3. Το λεπροκομείο

Η Κωνσταντινούπολη τοῦ 12ου αἰῶνα εἶχε πληθυσμὸ 800.000 ἀτόμων περίπου.²³ Τὸ ὑπάρχον ἴδρυμα για τὴν περιθαλψῆ των λεπρῶν, τὸ λεπροκομείο τοῦ Ζωτικῶ²⁴ που βρισκόταν στον Βόσπορο ἀπέναντι ἀπὸ τὴν πόλη, στην περιοχή τοῦ Ηρίου,^{24,25} ἦταν λογικὸ να μην μποροῦσε να καλύψει τις ἀνάγκες.¹³ Ἐτσι, ὁ αυτοκράτορας, λαμβάνοντας ἐνδεχομένως ὑπ' ὄψη αὐτὲς τις ἀνάγκες, περιέλαβε στο *Τυπικόν* στους στίχους 1390–1413 τὴν ἰδρυση ἐνὸς λεπροκομείου. «...ἐπεὶ δὲ καὶ ἀδελφοὺς τίνας τῶν κατεχομένων τῇ ἱερᾷ νόσῳ ἐβουλόμεθα ἰδιαζόντως ἐν τίνι τρόπῳ ἀφιερῶσαι καὶ τὴν οἰκονομίαν αὐτῶν...»⁸ Ὁ ὅρος ἱερὰ νόσος δεν ἀναφέρεται στην ἐπιληψία,²⁰ που ἀρχικὰ εἶχε ταυτιστεῖ στα Ἰπποκρατικά¹⁷ και στα Γαληνικά κείμενα,¹³ ἀλλὰ στη λέπρα.^{27–29}

Τὸ λεπροκομείο ἀποτελοῦσε ἕναν ἰδιαίτερο χῶρο διαβίωσης των λεπρῶν, κτηριακὰ διαχωρισμένο ἀπὸ τὸ ὅλο μοναστικὸ συγκρότημα τῆς μονῆς τοῦ Παντοκράτορα¹⁹ λόγω τοῦ κινδύνου τῆς μόλυνσης³⁰ «...οἰκοδομήσαι μὲν ἰδιαιτάτην κατοικίαν σύνεγγυς τῶν ἐτέρων τρικλίνων, ἐν οἷς οἱ ἀδελφοὶ νῦν διάγουσι, καὶ μάλιστα πλησιάζουσαν τῷ γηροκομείῳ τοῦ βασιλέως κυροῦ Ρωμανοῦ...»⁸ Η ἀκριβὴς τοποθεσία τοῦ λεπροκομείου παραμένει ἀγνωστὴ.¹³ Στὸ σκεπτικὸ τοῦ αυτοκράτορα ἦταν ἡ ἠσυχὴ διαβίωση αὐτῶν των ἀσθενῶν «...ἀφορίσθαι πρὸς τὸ εἶναι ταύτην αὐτοῖς ἀνενόηλον...»⁸ και για τὸν λόγο αὐτὸν ἐπιλέχθηκε ὁ χῶρος, ὁ ὁποῖος και εὐκόλῃ πρόσβαση εἶχε και δεν θα δημιουργοῦσε προβλήματα συγκατοίκησης με τους ὑπόλοιπους κατοίκους τῆς πόλης. «...ἔδοξε δὲ τὸ μὲν ἐν τῇ πόλει τὸν τοιοῦτον τόπον τῆς τούτων καταμονῆς καὶ διαγωγῆς ἀφορισθῆναι διὰ τὸ συγκεχυμένον τῶν οἰκήσεων τοῖς ἐκ γειτόνων οἰκούσι φανῆναι δυσχερὲς καὶ δυσπρόσιτον...»⁸ μιας και οἱ λεπροὶ παρουσίαζαν «...θέαμα δεινὸν καὶ ἐλεινόν... ἀπελαινούμενοι πόλεων, οἰκιῶν, ἀγορῶν...»³¹ και χαρακτηρίζονταν ὡς «...νεκροὶ πρὸ τοῦ θανάτου...»²⁹ Πουθενὰ ὅμως στο *Τυπικόν* δεν ἀναφέρεται ὁ ἀριθμὸς των λεπρῶν που διαβιούσαν στους χῶρους του, τὸ πῶς ἦταν διαμορφωμένοι οἱ συγκεκριμένοι χῶροι, ὅπως ἐπίσης δεν γίνεται ἰδιαίτερη μνεῖα και για τὴν οργάνωσή του.³⁰

5. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η μονὴ τοῦ Παντοκράτορα ἀποτελέσε ἀπὸ τὴν ἰδρυση τῆς στις 15 Οκτωβρίου τοῦ 1136 μέχρι τὴν ἄλωση τῆς Πόλης στις 29 Μαΐου 1453 ἕνα πρωτότυπο για τὴν ἐποχὴ τοῦ ευα-

γές νοσηλευτικό ίδρυμα, προσφέροντας τις υπηρεσίες του σε μοναχούς, υπέργηρους, λεπρούς και στους υπόλοιπους κατοίκους της Κωνσταντινούπολης. Εκτός από το διάσημο νοσοκομείο, το οποίο αποτέλεσε σημείο αναφοράς για τη θεραπεία των ασθενών με αρκετές καινοτομίες στην οργανωτική και στη λειτουργική δομή του, η μονή προσέφερε υπηρεσίες νοσηλείας και περίθαλψης μέσω τριών ακόμη ευαγών ιδρυμάτων, ενός μοναστικού αναρρωτηρίου για την ανακούφιση των ασθενούντων μοναχών της μονής,

ενός γηροκομείου για την περίθαλψη 24 ανήμπορων και ανίκανων γερόντων και ενός λεπροκομείου για τη φροντίδα και την κατά το δυνατόν περίθαλψη των λεπρών της Κωνσταντινούπολης. Η ιδιαιτερότητα του ιδρύματος έγκειται στο ότι έχει διασωθεί το *Τυπικόν*, δηλαδή το καταστατικό λειτουργίας του, κι έτσι είναι δυνατή η δομική και η λειτουργική αναψηλάφηση της νοσοκομειακής λειτουργίας και περίθαλψης στην Κωνσταντινούπολη του 12ου αιώνα.

ABSTRACT

The care home for the elderly, the leper-home and the monks' convalescent home of the Pantokrator Imperial Monastery in Constantinople (15.10.1136–29.5.1453)

N. STAVRAKAKIS

“Venizelio-Panania” General Hospital of Heraklion, Heraklion, Crete, Greece

Archives of Hellenic Medicine 2017, 34(6):824–829

The Pantokrator Monastery constitution was signed by the Emperor Ioannis Komnenos the 2nd in 1136. In the monastery there were hospitals, hospices, nursing homes and leper-houses which corresponded to the particular needs of each category of people. Its operation, and rules, and the services offered to its inhabitants can be studied in the *“Typicon”* which describes analytically the way the monastery provided services to those in need. The aim of the hospital was to provide medical care for the monks. The hospice could give home to 24 old people no longer able to work, and the leper-house could provide care for those suffering from leprosy. The xenon Pantokratoros of the Pantokrator monastery continued to offer its innovative services until the conquest of 1453.

Key words: Byzantine hospitals, Byzantine medicine, Emperor Comnenos, Xenon Pantokratoros

Βιβλιογραφία

1. VAN MILLINGEN A. *Byzantine churches in Constantinople: Their history and architecture. With maps, plans, and illustrations.* Macmillan & Co, London, 1912
2. ΟΡΛΑΝΔΟΣ Α. *Η αναπαράσταση του Ξενώνας της εν Κωνσταντινουπόλει Μονής του Παντοκράτορος.* Εταιρεία Βυζαντινών Σπουδών, Αθήνα, 1941:198–207
3. ΠΑΣΠΑΤΗΣ ΑΓ. *Βυζαντιναί μελέται: Τοπογραφικά και ιστορικά μετά πλείστων εικόνων.* Κορομηλάς, Κωνσταντινούπολη, 1877:309–313
4. MILLER T. *The birth of the hospital in the Byzantine Empire.* John Hopkins University Press, Baltimore, London, 1997
5. CONGDON E. Imperial commemoration and ritual in the *Typikon* of the monastery of Christ Pantokrator. *Revue des Études Byzantines* 1996, 54:161–199
6. WOLFORD TJ. *Healing on the fourth hill: Searching for the Pantokrator Hospital.* PhD Thesis. Ball State University, Indiana, 2012
7. ΜΠΑΛΟΓΙΑΝΝΗΣ Σ. Αι νευροεπιστήμει εις το Βυζάντιον. *Εγκέφαλος* 2012, 49:34–46
8. GAUTIER P. Le *typikon* du Christ Sauveur Pantocrator. *Revue des Études Byzantines* 1974, 32:1–145
9. MAGDALINO P. The foundation of the Pantokrator Monastery in its urban setting. In: Kotzabassi S (ed) *The Pantocrator Monastery in Constantinople.* Walter de Gruyter, Boston-Berlin, 2013:33–56
10. ΚΑΜΠΟΥΡΟΓΛΟΥ ΔΓ. *Μνημεία της ιστορίας των Αθηναίων.* Σακελλαρίου, Αθήνα, 1892, III:125–131
11. ΚΟΥΡΚΟΥΤΑ Λ. Η Νοσηλευτική στο Βυζάντιο. Διδακτορική διατριβή. Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα, 1993
12. ΑΝΑΓΝΩΣΤΟΥ Θ. Εκλογαί εκκλησιαστικής Ιστορίας. Στο: Migne JP (Επιμ.) *Ελληνική Πατρολογία (Patrologia Graeca).* Κέντρο Πατερικών Εκδόσεων, Αθήνα, 2000:86
13. ΜΑΤΣΑΓΓΑΣ ΑΚ. Η οργάνωση και λειτουργία των Βυζαντινών νοσοκομείων και ιδιαίτερα του νοσοκομείου της μονής του Παντοκράτορα (ΙΒ΄) αιώνας. Διδακτορική διατριβή. Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα, 1984
14. ΛΑΜΠΡΟΥ ΣΠ. Το πρωτότυπον του τυπικού της εν Κωνσταντινουπόλει μονής του Παντοκράτορος. *Νέος Ελληνομνήμων* 1908, 5:392–399
15. ΒΕΗΣ ΝΑ. Φιλολογικά παρασημειώσεις εις τό τυπικόν της εν Κωνσταντινουπόλει Μονής του Παντοκράτορος Χριστού. *Εκ-*

- κλησιαστικός Φάρος 1909, 3:232–234
16. KINNAMOS J. *Deeds of John and Manuel Comnenus*. Translation by Brand CM. Columbia University Press, New York, 1976
 17. ΒΕΗΣ ΝΑ. Έκθεσις ιστοριοδικικών και παλαιογραφικών ερευνών εν Ζακύνθω. *Παναθήναια* 1907, 7:161
 18. ΒΕΗΣ ΝΑ. Έκθεσις παλαιογραφικής και ιστοριοδικικής εκδρομής εις την επαρχίαν Καλαβρύτων. *Παναθήναια* 1904, 101:137–141
 19. ΣΤΑΥΡΑΚΑΚΗΣ Ν. Η άσκηση και η λουτροθεραπεία ως μέσο προαγωγής υγείας στο Βυζάντιο. Μεταπτυχιακή εργασία. Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης, Κομοτηνή, 2012
 20. ΕΥΤΥΧΙΑΔΗΣ Α. *Εισαγωγή εις την Βυζαντινήν θεραπευτικήν*. Εκδόσεις Παρισιάνος, Αθήνα, 1983
 21. CODELLAS P. The Pantocrator, the imperial Byzantine medical center of XIIth century A.D. in Constantinople. *Bulletin of History of Medicine* 1942, 12:392–410
 22. ΡΑΡΑΔΟΡΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ Α. *Miracula santi Artemii*. Varia Graeca Sacra, St Petersburg, 1909
 23. ΠΑΠΑΖΟΓΛΟΥ Γ. *Τυπικόν Ισαάκιου Αλεξίου Κομνηνού της Μονής Θεοτόκου της Κοσμοσωτείρας Φερρών*. Εκδόσεις Ζήτη, Θεσσαλονίκη, 2014
 24. JACOBY D. La population de Constantinople à l' époque byzantine: Un problème de démographie urbaine. *Byzantion* 1962, 31:81–109
 25. ΣΥΝΕΧΙΣΤΗΣ ΘΕΟΦΑΝΟΥΣ. *Χρονογραφία*. Bekker, Bonnae, 1837:449
 26. ΚΕΝΔΡΗΝΟΣ Γ. Σύνοψις ιστοριών. Στο: Migne JP (Επιμ.) *Ελληνική Πατρολογία (Patrologia Graeca)*. Κέντρο Πατερικών Εκδόσεων, Αθήνα, 2000:12, 2
 27. ΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΣ Κ. *Γλωσσάριον Ιπποκρατείου Συλλογής*. Εκδόσεις Λυκογιάννη, Αθήνα, 1982
 28. PHILIPSBORN A. Hiera nosos und die Spezial-Anstalt des Pantokrator-Krankenhauses. *Byzantion* 1963, 33:223–230
 29. ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ Φ. *Βυζαντινών βίος και πολιτισμός*. Εκδόσεις Παπαζήσης, Αθήνα, 1955
 30. ΙΩΑΝΝΗΣ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΣ. Εις τον Ψαλμόν 48. Στο: Migne JP (Επιμ.) *Ελληνική Πατρολογία (Patrologia Graeca)*. Κέντρο Πατερικών Εκδόσεων, Αθήνα, 2000:55
 31. HORDEN P. How medicalised were Byzantine hospitals? *Medicina and Storia* 2005, 10:45–74
 32. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥΤΟΥ ΘΕΟΛΟΓΟΥ. Λόγος ΜΓ': Εις τον Μέγαν Βασίλειον, επίσκοπον Καισαρείας Καππαδοκίας, επιτάφιος. Στο: Migne JP (Επιμ.) *Ελληνική Πατρολογία (Patrologia Graeca)*. Κέντρο Πατερικών Εκδόσεων, Αθήνα, 2000:36, 580
- Corresponding author:*
 N. Stavrakakis, P.O. Box 621, 715 00 Kokkini Hani, Heraklion, Crete, Greece
 e-mail: nstavrakakis@hotmail.com